

ISLOMIY MOLIYA TIZIMI VA AN'ANAVIY BANKLAR FAOLIYATI: FARQLAR VA AFZALLIKLAR TAHLILI

Asilbek G'ofurov

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti.

E-mail: asilbekgofurov336@gmail.com

Orcid - 0009-0003-6719-1227

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19035176>

Annotatsiya. Ushbu tezis islomiy moliya tizimi va an'anaviy banklar faoliyatini solishtirish va tahlil qilishga bag'ishlangan. Tezisning asosiy maqsadi – ikki turdagi moliya tizimining o'zaro farqlari, o'xshashliklari, afzalliklari va iqtisodiyotdagi roli bo'yicha mukammal tushuncha hosil qilishdir. Ishda an'anaviy banklarning foiz asosida ishlovchi moliyaviy mexanizmlari, risklarni boshqarish tizimi, kapital jalb qilish usullari va xalqaro moliya bozoriga integratsiyasi tahlil qilinadi. Shuningdek, islomiy moliya tizimi va islomiy banklar faoliyati – Shariat qonunlariga muvofiqlik, foyda va zarar ulushi, barqarorlik, ijtimoiy mas'uliyat, investitsiyalarning halal bo'lmagan sohalarga yo'naltirilishi kabi jihatlar bilan o'rganiladi.

Tezis tahliliy va solishtirma metodlar asosida tayyorlangan bo'lib, an'anaviy va islomiy moliya tizimlarining afzallik va cheklovlari, ularning milliy va global iqtisodiyotdagi o'rni batafsil ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, islomiy banklar adolatli va barqaror moliyaviy muhit yaratishda samarali bo'lsa, an'anaviy banklar tezkor kapital jalb qilish va keng moliyaviy xizmatlar taqdim etish imkoniyatiga ega. Shu bilan birga, ikki tizimning uyg'unlashuvi milliy moliya bozorini yanada rivojlantirish va iqtisodiy barqarorlikni oshirishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: Islomiy moliya tizimi, an'anaviy banklar, foiz (riba), foyda va zarar ulushi (Mudaraba, Musharaka), moliyaviy barqarorlik, investitsiya, kapital boshqaruvi, risklarni boshqarish, moliyaviy inklyuzivlik, barqaror iqtisodiy rivojlanish.

ISLAMIC FINANCE SYSTEM AND CONVENTIONAL BANKING: ANALYSIS OF DIFFERENCES AND ADVANTAGES

Annotation. This thesis is devoted to the comparison and analysis of the activities of Islamic finance systems and conventional banks. The main objective of the thesis is to provide a comprehensive understanding of the differences, similarities, advantages, and economic roles of these two types of financial systems.

The study analyzes conventional banks' interest-based financial mechanisms, risk management systems, capital mobilization methods, and their integration into the international financial market. In addition, the activities of Islamic finance systems and Islamic banks are examined in terms of compliance with Sharia law, profit and loss sharing, stability, social responsibility, and the allocation of investments to permissible (halal) sectors.

The thesis is prepared using analytical and comparative methods, with a detailed examination of the advantages and limitations of both conventional and Islamic financial systems and their role in national and global economies. The results of the research indicate that Islamic banks are effective in creating a fair and stable financial environment, while conventional banks have the advantage of rapid capital mobilization and offering a wide range of financial services.

At the same time, the integration of both systems can further develop the national financial market and enhance economic stability.

Keywords: Islamic finance system, conventional banks, interest (riba), profit and loss sharing (Mudaraba, Musharaka), financial stability, investment, capital management, risk management, financial inclusion, sustainable economic development.

ИСЛАМСКАЯ ФИНАНСОВАЯ СИСТЕМА И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТРАДИЦИОННЫХ БАНКОВ: АНАЛИЗ РАЗЛИЧИЙ И ПРЕИМУЩЕСТВ

Аннотация. Данная тезисная работа посвящена сравнению и анализу деятельности исламской финансовой системы и традиционных банков. Основная цель работы — предоставить комплексное понимание различий, сходств, преимуществ и экономической роли этих двух типов финансовых систем.

В исследовании анализируются финансовые механизмы традиционных банков, основанные на процентной ставке, системы управления рисками, методы привлечения капитала и их интеграция в международный финансовый рынок. Кроме того, рассматривается деятельность исламской финансовой системы и исламских банков с точки зрения соблюдения норм шариата, распределения прибыли и убытков, стабильности, социальной ответственности и направления инвестиций в разрешённые (халяль) сектора.

Тезис подготовлен с использованием аналитических и сравнительных методов, с подробным рассмотрением преимуществ и ограничений как традиционной, так и исламской финансовой системы, а также их роли в национальной и глобальной экономике.

Результаты исследования показывают, что исламские банки эффективны в создании справедливой и стабильной финансовой среды, в то время как традиционные банки обладают преимуществом быстрого привлечения капитала и предоставления широкого спектра финансовых услуг. При этом интеграция обеих систем может способствовать дальнейшему развитию национального финансового рынка и повышению экономической стабильности.

Ключевые слова: исламская финансовая система, традиционные банки, процент (риба), распределение прибыли и убытков (Мудараба, Мушарака), финансовая стабильность, инвестиции, управление капиталом, управление рисками, финансовая инклюзия, устойчивое экономическое развитие.

Kirish. Bank tizimi milliy va global iqtisodiyotning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. U nafaqat kapitalni boshqarish, investitsiyalarni jalb qilish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash vositasi, balki iqtisodiy o'sishning asosiy mexanizmi hisoblanadi. Banklar orqali aholiga kreditlar ajratiladi, depozitlar qabul qilinadi va turli moliyaviy xizmatlar taqdim etiladi. Shu sababli, banklarning samarali faoliyati milliy iqtisodiyotning rivojlanishiga, ish o'rinlari yaratishga va moliyaviy barqarorlikka bevosita ta'sir qiladi.

Bank foydalanuvchilari uchun qulaylik ham muhim omil hisoblanadi. Zamonaviy banklar turli xizmatlarni – masalan, onlayn banking, mobil ilovalar, tezkor kreditlash va investitsiya xizmatlarini – taklif etadi. Bu esa aholining moliyaviy xizmatlarga bo'lgan talabini qondirish va iqtisodiy faollikni oshirishga yordam beradi.

An'anaviy banklar operatsiyalarni foiz (riba) asosida amalga oshiradi. Ularning asosiy faoliyati kreditlash, depozitlarni boshqarish va kapitalni jalb qilishga qaratilgan.

An'anaviy banklar riskni minimallashtirish va foyda olish uchun murakkab moliyaviy mexanizmlardan foydalanadi, shu jumladan qarz kafolatlari va kredit portfeli diversifikatsiyasi. Bu tizim foyda olishga tezkor yo'l ochadi, ammo ba'zan qarzдорlik yukini oshirishi va iqtisodiy barqarorlikka salbiy ta'sir qilishi mumkin.

Islomiy banklar esa Shariat qonunlariga muvofiq ishlaydi va foizni (riba) taqiqlaydi.

Ularning faoliyati foyda va zarar ulushi (Mudaraba, Musharaka) asosida tashkil etiladi.

Islomiy banklar ijtimoiy mas'uliyat, adolat va barqarorlikni ta'minlashga intiladi, shuningdek, investitsiyalarni halal bo'lmagan sohalarga yo'naltirmaydi. Bu tizim risklarni mijoz bilan birgalikda boshqarish, moliyaviy inklyuzivlikni oshirish va barqaror iqtisodiy muhit yaratish imkonini beradi.

Iste'molchilar tanlovi bank tizimining rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Ba'zi mijozlar tezkor va keng moliyaviy xizmatlar tufayli an'anaviy banklarni tanlasa, boshqalar adolatli va barqaror moliyaviy muhit, Shariatga muvofiqlik va ijtimoiy mas'uliyatni hisobga olib islomiy banklarni afzal ko'radi. Shu bilan birga, ikki tizimning uyg'unlashuvi milliy moliya bozorining barqaror rivojlanishi va iqtisodiy faollikni oshirishga yordam beradi.

Ushbu tezisning maqsadi – an'anaviy va islomiy banklarning faoliyatini solishtirish, ularning afzallik va cheklovlarini aniqlash, bank foydalanuvchilari qulayligini baholash va moliyaviy barqarorlikni oshirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdir. Tezis tahliliy va solishtirma metodlar asosida tayyorlangan bo'lib, ikki tizimning iqtisodiyotga qo'shadigan hissasi, risklarni boshqarish mexanizmlari va iste'molchi tanlovi batafsil ko'rib chiqiladi.

O'zbekiston bank tizimi so'nggi yillarda faol islohotlar bosqichini boshdan kechirmoqda.

Mamlakatda davlat va xususiy banklar faoliyat yuritib, iqtisodiyotning turli sohalarini moliyalashtirishda muhim rol o'ynamoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki va Mikrokreditbank respublika bank tizimining yirik va faol ishtirokchilari hisoblanadi.

Milliy bank mamlakatdagi eng yirik universal tijorat banklaridan biri bo'lib, asosan yirik investitsion loyihalarni moliyalashtirish, tashqi savdo operatsiyalarini qo'llab-quvvatlash va korporativ mijozlarga xizmat ko'rsatishga ixtisoslashgan. Bank tomonidan yuridik va jismoniy shaxslar uchun turli kredit mahsulotlari taklif etiladi. Jumladan, ipoteka kreditlari, iste'mol kreditlari, avtokreditlar, kichik va o'rta biznes uchun aylanma mablag' kreditlari hamda investitsion kreditlar mavjud. Shuningdek, Milliy bank eksport-import operatsiyalarini moliyalashtirish, akkreditiv va kafolat xizmatlarini ko'rsatish orqali tashqi iqtisodiy faoliyatni qo'llab-quvvatlaydi. Bank mijozlarga qo'shimcha ravishda masofaviy bank xizmatlarini ham taklif etadi. Internet-banking, mobil ilovalar, plastik kartalar orqali to'lov xizmatlari, valyuta ayirboshlash operatsiyalari va xalqaro pul o'tkazmalari shular jumlasidandir. Bu xizmatlar bank foydalanuvchilari uchun qulaylik yaratib, moliyaviy operatsiyalarni tezkor va xavfsiz amalga oshirish imkonini beradi.

Mikrokreditbank esa asosan kichik biznes va tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlashga ixtisoslashgan. Bankning asosiy maqsadi – aholi bandligini oshirish, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish va mikromoliyalashtirish orqali iqtisodiy faollikni rag'batlantirishdir.

Bank tomonidan mikrokreditlar, startup loyihalar uchun imtiyozli kreditlar, dehqon va fermer xo'jaliklari uchun moliyaviy mahsulotlar taqdim etiladi.

Mikrokreditbank kredit mahsulotlari ko'pincha nisbatan kichik summalarda, soddalashtirilgan tartibda va aholining kam daromadli qatlamlari uchun qulay shartlarda beriladi.

Bundan tashqari, bank plastik kartalar, omonatlar, pul o'tkazmalari va mobil banking xizmatlarini ham taklif etadi. Bu esa bank xizmatlarining ommabopligini oshirishga xizmat qiladi.

Tahliliy jihatdan qaralganda, Milliy bank va Mikrokreditbank faoliyati an'anaviy bank tizimi tamoyillariga asoslanadi, ya'ni kreditlash foiz asosida amalga oshiriladi. Ularning asosiy daromad manbai kredit operatsiyalaridan olinadigan foizlar hisoblanadi. Shu bilan birga, ushbu banklar tomonidan taklif etilayotgan xizmatlarning kengligi, raqamli texnologiyalarning joriy etilishi va mijozlarga yo'naltirilgan servislar bank tizimining zamonaviy talablar asosida rivojlanayotganini ko'rsatadi.

Umuman olganda, O'zbekistondagi yirik tijorat banklari iqtisodiyotni moliyalashtirish, tadbirkorlikni rivojlantirish va aholining moliyaviy ehtiyojlarini qondirishda muhim o'rin tutadi.

Ularning kredit siyosati, xizmatlar ko'lamini va qo'shimcha servislarini tahlil qilish an'anaviy bank tizimining amaliy faoliyatini chuqurroq tushunish imkonini beradi.

O'zbekistonda to'liq shakllangan islomiy bank tizimi hali keng miqyosda joriy etilmagan bo'lsa-da, so'nggi yillarda islomiy moliya instrumentlarini amaliyotga tatbiq etish bo'yicha muhim qadamlar tashlanmoqda. Xususan, ayrim tijorat banklarida "islomiy moliya oynalari" (Islamic window) tashkil etish, shuningdek, foizsiz moliyalashtirish mexanizmlarini sinov tariqasida joriy qilish ishlari olib borilmoqda. Bu jarayon mamlakat moliya tizimini diversifikatsiya qilish va muqobil moliyaviy xizmatlar ko'lamini kengaytirishga xizmat qiladi.

Islomiy banklar faoliyati Shariat tamoyillariga asoslanadi. Ularning asosiy farqi foiz (riba)ni taqiqlash va moliyaviy operatsiyalarni real aktivlarga bog'lashdan iborat. Islomiy banklar kredit berish o'rniga savdo, sheriklik yoki lizing asosida moliyalashtirishni taklif etadi. Masalan, Murabaha shartnomasida bank mijoz so'ragan tovarni sotib olib, ustama narx bilan muddatli to'lov asosida sotadi. Bu yerda daromad foiz emas, balki savdo ustamasi hisoblanadi. Shuningdek, Mudaraba va Musharaka shartnomalari orqali bank va mijoz o'rtasida sheriklik munosabatlari shakllanadi. Bunda foyda oldindan kelishilgan nisbatda taqsimlanadi, zarar esa kiritilgan kapital ulushiga qarab bo'linadi. Ushbu mexanizm riskni bir tomon zimmasiga yuklamasdan, uni adolatli taqsimlash imkonini beradi.

Islomiy moliya tizimida Ijara (lizing) instrumenti ham keng qo'llaniladi. Bu mexanizm orqali bank ma'lum bir aktivni xarid qilib, mijozga ijara asosida foydalanish uchun beradi. Mijoz to'lovlarni amalga oshiradi va ayrim hollarda ijara muddati tugagach, aktivni sotib olish huquqiga ega bo'ladi. Islomiy banklar investitsiya siyosatida ham muayyan cheklavlarga amal qiladi. Ular spirtli ichimliklar, tamaki mahsulotlari, qimor o'yinlari yoki boshqa Shariatga zid faoliyat turlarini moliyalashtirmaydi. Bu esa moliyaviy faoliyatning etik va ijtimoiy mas'uliyatli bo'lishini ta'minlaydi.

Mijozlar uchun qulaylik masalasida islomiy moliya muassasalari ham zamonaviy bank xizmatlarini taklif etishga intilmoqda. Raqamli banking, plastik kartalar, masofaviy to'lov tizimlari va mobil ilovalar orqali xizmat ko'rsatish islomiy banklarning raqobatbardoshligini oshiradi. Shu bilan birga, Shariatga muvofiqlikni ta'minlash maqsadida maxsus Shariat kengashlari faoliyat yuritadi va har bir moliyaviy mahsulot diniy ekspertizadan o'tkaziladi.

Tahliliy jihatdan qaraganda, islomiy banklar faoliyati iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga yo'naltirilgan bo'lib, spekulyativ operatsiyalarni cheklash va real sektorni qo'llab-quvvatlashga urg'u beradi. Biroq ularning rivojlanishi uchun huquqiy baza, malakali mutaxassislar va moliyaviy infratuzilma muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, islomiy moliya tizimi O'zbekiston sharoitida muqobil moliyaviy model sifatida istiqbolli yo'nalish hisoblanadi. U aholining ma'lum qismi uchun maqbul bo'lgan foizsiz moliyalashtirish imkoniyatini yaratadi hamda bank tizimining diversifikatsiyasiga xizmat qiladi.

So'nggi yillarda Shavkat Mirziyoyev rahbarligida O'zbekiston bank-moliya tizimini modernizatsiya qilish va diversifikatsiya etish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda.

Xususan, 2030-yilgacha mo'ljallangan rivojlanish strategiyasida islomiy moliya xizmatlarini bosqichma-bosqich joriy etish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan. Ushbu rejalarga ko'ra, dastlab ayrim tijorat banklarida Shariat tamoyillariga asoslangan moliyaviy mahsulotlar yo'lga qo'yilishi, keyinchalik esa to'laqonli islomiy banklar tashkil etilishi nazarda tutilgan.

Rejalashtirilgan chora-tadbirlar doirasida islomiy bank faoliyatini tartibga soluvchi alohida huquqiy baza shakllantirilmoqda. Qonunchilikka "islomiy bank", "Shariatga muvofiq moliyaviy operatsiyalar", "islomiy moliyaviy xizmatlar" kabi tushunchalarni kiritish orqali ushbu sohaning aniq me'yoriy asoslari yaratilmoqda. Shu bilan birga, mavjud an'anaviy banklar tarkibida islomiy moliya bo'limlarini (islomiy darchalar) ochish amaliyoti ham ko'zda tutilgan bo'lib, bu yangi tizimni bosqichma-bosqich va barqaror joriy etishga xizmat qiladi.

2030-yilga borib mamlakatda bir nechta mustaqil islomiy banklar faoliyat yuritishi, shuningdek, qator yirik tijorat banklarida Shariat tamoyillariga asoslangan xizmatlar ko'rsatilishi kutilmoqda. Bu tashabbus moliyaviy xizmatlar turini kengaytirish, bank tizimiga qo'shimcha investitsiyalar jalb qilish hamda aholining bank xizmatlaridan foydalanish darajasini oshirishga qaratilgan.

Umuman olganda, islomiy moliya tizimini joriy etish bo'yicha belgilangan strategik yo'nalish bank sektorini yanada rivojlantirish, muqobil moliyaviy instrumentlarni kengaytirish va milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlashga xizmat qiladigan muhim institutsional islohot sifatida baholanadi.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston bank tizimi hozirgi bosqichda chuqur institutsional o'zgarishlar davrini boshdan kechirmoqda. Mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi, investitsion muhitning yaxshilanishi hamda moliyaviy xizmatlar qamrovining kengayishi bevosita bank tizimining samaradorligiga bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan, an'anaviy banklar faoliyati bilan bir qatorda islomiy moliya mexanizmlarini joriy etish bank sektorini diversifikatsiya qilishning muhim yo'nalishi sifatida namoyon bo'lmoqda.

An'anaviy banklar foiz mexanizmi asosida shakllangan bo'lib, ular kreditlash, depozitlar jalb qilish va hisob-kitob xizmatlari orqali iqtisodiy jarayonlarni qo'llab-quvvatlaydi. Bu tizim infratuzilmasining rivojlanganligi, tezkor xizmat ko'rsatish va keng moliyaviy instrumentlar mavjudligi bilan ajralib turadi. Biroq foizga asoslangan operatsiyalar ayrim aholi qatlamlari uchun maqbul bo'lmasligi sababli moliyaviy inklyuzivlik to'liq ta'minlanmaydi.

Islomiy bank tizimi esa foyda va zarar taqsimoti, aktivlar bilan ta'minlangan moliyalashtirish hamda real iqtisodiyotga bog'langan operatsiyalar orqali barqaror va ijtimoiy mas'uliyatli moliyaviy modelni taklif etadi. Ushbu model tavakkalchilikni tomonlar o'rtasida adolatli taqsimlash, spekulativ operatsiyalarni cheklash va moliyaviy shaffoflikni oshirishga qaratilgan. Natijada, islomiy moliya tizimi iqtisodiyotda barqarorlikni kuchaytirish va uzoq muddatli investitsiyalarni rag'batlantirish imkonini beradi.

O'zbekiston rahbariyati, xususan Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan 2030-yilgacha islomiy banklarni tashkil etish va Shariat tamoyillariga asoslangan moliyaviy xizmatlarni joriy etish tashabbusi bank tizimini modernizatsiya qilishga qaratilgan strategik qaror hisoblanadi. "O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida islomiy moliya bo'yicha huquqiy baza yaratish, tijorat banklarida "islomiy darchalar" ochish hamda bosqichma-bosqich mustaqil islomiy banklar tashkil etish rejalashtirilgan. Bu esa moliyaviy xizmatlar turlarini kengaytirish, xorijiy investitsiyalarni jalb etish va xalqaro moliyaviy hamkorlikni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, mazkur jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun normativ-huquqiy bazani to'liq shakllantirish, malakali kadrlar tayyorlash, aholining moliyaviy savodxonligini oshirish hamda xalqaro tajribani chuqur o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Islomiy moliya tizimini joriy etish bir martalik islohot emas, balki uzoq muddatli va bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan kompleks jarayon ekanini inobatga olish zarur.

Umuman olganda, an'anaviy va islomiy bank tizimlarining parallel faoliyati iste'molchilarga kengroq tanlov imkonini beradi, banklar o'rtasida sog'lom raqobat muhitini shakllantiradi va moliyaviy inklyuzivlik darajasini oshiradi. Bu esa, o'z navbatida, milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishi, investitsion jozibadorlikning kuchayishi hamda iqtisodiy xavfsizlikning mustahkamlanishiga xizmat qiladigan muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Shavkat Mirziyoyev. "O'zbekiston – 2030" taraqqiyot strategiyasi to'g'risida. – Toshkent, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. O'zbekiston Respublikasi bank tizimi bo'yicha yillik hisobotlar. – Toshkent, 2023–2025.
3. O'zbekiston Respublikasi "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2019.
4. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Islomiy moliyalashtirishni joriy etish bo'yicha konseptual yondashuvlar. – Toshkent, 2024.
5. Islamic Financial Services Board (IFSB). Guiding Principles on Islamic Banking Regulation. – Kuala Lumpur, 2020.
6. Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI). Shariah Standards. – Manama, 2021.
7. Muhammad Taqi Usmani. An Introduction to Islamic Finance. – Karachi: Idaratul Ma'arif, 2002.
8. Zamir Iqbal, Abbas Mirakhor. An Introduction to Islamic Finance: Theory and Practice. – Singapore: Wiley Finance, 2011.

9. World Bank. Islamic Finance and Economic Development Report. – Washington D.C., 2022.
10. Islamic Development Bank. Islamic Finance in Central Asia: Opportunities and Challenges. – Jeddah, 2023.